

“ÇEŞME-İ HAYVÂN” MI “ÇEŞME-Yİ HAYVÂN” MI?: HÂ-YI RESMİYEYLE BİTEN KELİMELERİN TAMLAMADA NASIL OKUNUP YAZILACAĞI ÜZERİNE

Zeynep KAYAPINAR | ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0035-9534> | kypnrzyp@gmail.com

Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Rektörlük, İstanbul-Türkiye/ Dr., Istanbul Yeni Yüzyıl University, Rectorate, Istanbul, Türkiye ROR ID: <https://ror.org/04z33a802>

Atıf Bilgisi/Citation: Kayapınar, Zeynep. “ ‘Çeşme-i Hayvân’ mı ‘Çeşme-yi Hayvân’ mı?: Hâ-yı Resmîyeyle Biten Kelimelerin Tamlamada Nasıl Okunup Yazılacağı Üzerine”. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 35 (Aralık 2025), 269-276. <https://doi.org/10.15247/devdergisi.1790130> Kayapınar, Zeynep. “ ‘Çeşme-i Hayvân’ or ‘Çeşme-yi Hayvân’?: On How to Read and Write Words Ending with Hâ-yı Resmîye in Phrases”. *The Journal of Ottoman Literature Studies*, 35 (December 2025), 269-276. <https://doi.org/10.15247/devdergisi.1790130>

Geliş Tarihi/Date of Submission: 24.09.2025

Kabul Tarihi/Date of Acceptance: 21.10.2025

Yayın Tarihi/Date of Publication: 30.12.2025

Değerlendirme/Peer-Review: İki Dış Hakem-Çift Taraflı Körleme/Double anonymized-Two External

Araştırma Makalesi/Research Article

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur./ It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited

Benzerlik Taraması/Plagiarism Checks: Yapıldı – Turnitin

Etik Bildirim/Complaints: divanedebyatidergisi@gmail.com

Çıkar Çatışması/Conflicts of Interest: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir/The author(s) has no conflict of interest to declare

Finansman/Grant Support: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır/The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research

Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) lisansı altında yayımlanmaktadır /Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)

ISSN: 1308-6553

e-ISSN: 2792-0836

Bu makaleye değerli görüşleriyle katkıda bulunan hocam Prof. Dr. Mücahit Kaçar'a teşekkür ederim.

ÖZET

Arap harfleriyle yazılmış eski metinlerin Latin harfleriyle transkribe edildikleri çalışmalarda, çeşme (چشمه) ve hâne (خانه) gibi sonu hâ-yı resmiye ile biten kelimelerin tamlamalarda “-ı, -i” ile mi yoksa “-yı, -yi” şeklinde mi seslendirilip yazılması gerektiği konusunda bir belirsizlik bulunmaktadır. Meseleyi ele alan akademik çalışmalarda ise genellikle kaynaklara başvurulmadan sadece bu tür durumlarda tamlamaların nasıl okunması gerektiği konusunda ilgili çalışmada kabul edilen görüşün belirtilmesiyle yetinilmektedir. Bu çalışmada ise söz konusu meselenin güncel kaynaklardaki durumu özetlendikten sonra klasik kaynaklarda bu tamlamaların nasıl okunması gerektiğine ve bu tür kelimelerdeki hâ-yı resmiye üzerindeki sembolün ne olduğuna dair izahların derlenip tasnif edilmesine çalışılmıştır. Bu araştırma yapılırken güncel ve klasik dilbilgisi kitapları, sözlükler, şerhler ve meseleyi ele alan akademik çalışmalar kaynak olarak kullanılmıştır. Bu kaynaklarda yer alan benzer şekildeki izahların dikkat çekici birkaç örneğinden alıntı yapıp diğerlerine işaret etmekle yetinilmiştir. Yaptığımız incelemeler neticesinde, çeşme (چشمه) ve hâne (خانه) gibi kelimelerin sonundaki hâ-yı resmiyenin üzerine konan işaretin, kaynakların büyük çoğunluğunda hemze olarak kabul edildiğine rastlanılsa da bazı kaynaklarda “ى” harfinin küçültülmüş hali yahut kuyruğu kesik bir “ع/ayn” olduğu şeklindeki izahlar da tespit edilmiştir. Bu çalışmanın önemli bir sonucu, günümüzde de bazı araştırmacıların bu tamlamaların “çeşme-yi hayvân, hâne-yi peder” şeklinde okunup yazılması gerektiği yönündeki görüşlerinin klasik kaynaklarda da çoğunlukla kabul gördüğünün tespitidir. Bu sebeple metin neşirlerinde birlik sağlanması amacıyla bu görüşün tercih edilmesi önerilmektedir.

Anahtar kelimeler: hâ-yı resmiye, hemze, ayn-ı betrâ, Farsça tamlama.

“Çeşme-i Hayvân” or “Çeşme-yi Hayvân”?: On How to Read and Write Words Ending with Hâ-yı Resmiye in Phrases

ABSTRACT

There is an uncertainty in studies where old texts written in Arabic script are transcribed into the Latin alphabet regarding whether words ending with the hâ-yı resmiye, such as çeşme (چشمه) and hâne (خانه), should be vocalized and written with “-ı, -i” or with “-yı, -yi” in constructs. In academic works addressing this issue, it is generally limited to stating the view accepted in the relevant study on how such constructs should be read, without consulting sources. In this study, however, after summarizing the current state of the issue in contemporary sources, an attempt has been made to compile and classify explanations from classical sources on how these constructs should be read and what the symbol on the hâ-yı resmiye in such words represents. While conducting this research, contemporary and classical grammar books, dictionaries, commentaries, and academic works addressing the issue were used as sources. Only a few notable examples of similar explanations found in these sources have been quoted, while others have been merely indicated. As a result of our examination, it has been found that although the symbol placed on the hâ-yı resmiye at the end of words such as çeşme (چشمه) and hâne (خانه) is considered a hemze in the vast majority of sources, explanations describing it as a diminutive form of the letter “ى” or a truncated “ع/ayn” have also been identified in some sources. As an important result of this study, it is also suggested that the views of some researchers today that these phrases should be read and written as “çeşme-yi hayvân, hâne-yi peder” are mostly accepted in classical sources, and therefore it is recommended that this be preferred in order to ensure unity in text publications.

Keywords: hâ-yı resmiye, hemze, ayn-ı betrâ, Persian phrase.

Giriş

Son yıllarda metin neşirlerinde sonu hâ-yı resmiye ile biten çeşme (چشمه), hâne (خانه), pervâne (پروانه) vb. kelimelerin Farsça tamlamalarda okunuşlarına ve nasıl yazılacaklarına dair bazı farklı görüşler bulunmaktadır. El yazması Arap harfli metinlerde, sonu hâ-yı resmiye ile biten kelimelerin tamlamalı olduğunu göstermek için üzerlerine konulan hemze yahut hemzeye benzeyen işaretten dolayı, “hâne-i peder” örneğinde olduğu gibi kelimeler arasındaki tamlama sesinin “-ı, -i” ile okunup yazılması gerektiğini belirtenlerin yanında, bu tamlamaların “hâne-yi peder” örneğindeki gibi “-yı, -yi” şeklinde seslendirilip yazılması gerektiğini savunanlar da bulunmaktadır. Konuyla ilgili tartışmalarda daha çok şahsî fikirlerin ve günümüz Fars seslendirmesinin delil olarak sunulduğunu görmekteyiz. Biz de bu çalışmada, meselenin Osmanlı Türkçesiyle kaleme alınmış klasik kaynaklarda tartışılıp tartışılmadığı yahut bu meseleye dair bir öneri sunulup sunulmadığı hakkında herhangi bir çalışma görmediğimizden, klasik kaynaklarda bu tür kelimelerdeki hâ-yı resmiye üzerindeki sembolün hemze mi yoksa başka bir harfin yahut kuralın sembolü mü olduğu ve Farsçadaki bu tür tamlamaların nasıl okunması gerektiği sorusuna yanıt arayacağız. Bu araştırma yapılırken güncel ve klasik dilbilgisi kitaplarından, sözlüklerden, şerhlerden ve meseleyi ele alan akademik çalışmalardan faydalanılacaktır.

Meselenin Günümüzdeki Durumu

Bu meseleyi ele alan kaynakların tümünde değinilen ortak bir husus vardır: Bütün kaynaklar, günümüzde yaygın olarak “güzel he” olarak belirtilen hâ-yı resmiyenin (ه), kelime sonunda “e” sesini/harekesini vermek üzere kullanıldığında “he” sesini vermediği, bunun görevinin “çeşme, pervâne, hâne” gibi kelimelerin sonundaki “e” sesini/harekesini göstermek olduğu konusunda hemfikirlerdir. Nitekim aşağıda meselenin farklı yönlerini izah etmek için sunacağımız bütün kaynaklarda hâ-yı resmiyenin bu yönü belirtilmektedir. Ancak bu hâ-yı resmiye ile biten kelimelerin tamlamada muzaf/tamlanan görevinde olduğu durumlarda, tamlamadaki iki kelime arasındaki sesin nasıl okunacağı ve hâ-yı resmiyenin üzerine konan işaretin hemze mi yahut başka bir harf veya simge mi olduğu konusunda farklı görüşler vardır.

Özellikle Tanzimat ve sonrasında kaleme alınmış çalışmalarda, hâ-yı resmiyenin üzerinde görülen işaretin hemze olduğu konusundaki görüşler ağır basmaktadır. Örneğin Ahmet Cevdet Paşa ve Fuat Paşa'nın *Kavâid-i Osmâniyye*'si gibi çalışmalarda “... eğer muzâf olan kelimenin âhirinde ha yâhut yâ-i memdûde olursa bir hemze ziyâde kılınır (Özkan, 2000, 61)” denilerek tamlamayı oluşturan kelimelerden muzafın/tamlananın sonunda “ه /he” harfinin bulunması durumunda, bu harfin üzerine bir hemze getirileceği söylenmiştir. Faruk Kadri Timurtaş da *Osmanlı Türkçesi Grameri* isimli çalışmasında bu şekildeki hemzeye, hemze-i izâfet denildiğini söyleyerek bunların “-i” şeklinde okunacağını belirtmiştir:

Muzâf olan kelimenin sonu vokal durumunda olan he (ه, -a,-e hâ-i resmiye) veya ye (ی, î) ile bitiyorsa, izâfet kesresini göstermek üzere bu harfler üzerine bir hemze (ه) konur. Bu hemzeye hemze-i izâfet همزة اضافة adı verilir: *هانه-ي پدر* hâne-i peder (baba evi), *هانه-ي مرغ* nâle-i mürğ (kuşun feryâdı), *هانه-ي مأموریت* derece-i me'mûriyyet (memurluk derecesi), *هانه-ي پایه رفعت* pây-e-i rif'at (yükseklik derecesi, mertebesi), *هانه-ي نامه عشق* nâme-i aşk (aşk mektubu)... (Timurtaş, 1979, 260).

Metin neşriyle ilgili çalışmalarda da Timurtaş'ın kitabında geçtiği şekliyle yani bu hâ-yı resmiyenin bulunduğu kelimelerden oluşan tamlamaların “hâne-i peder, nâle-i mürğ, derece-i me'mûriyyet” şeklinde okunması gerektiği görüşü yaygınlaşmış, metinlerin büyük bölümünde tamlamalar bu şekilde okunmuştur.

Bazı çalışmalarda ve metin neşirlerinde bu hemze için ayrıca bir işaret kullanıldığına da rastlanmaktadır. Bu hemzenin gerçek bir harf değil, sadece bir işaret olduğunu belirten İsmail Ünver ve Turgut Koçoğlu'ndan alıntıladığımız aşağıdaki izahlar, “çesme-i âb” örneğinde olduğu gibi muzafın/tamlananın “çesme-i” şeklinde, hemzenin ise bir sembolle gösterilmesindeki yazımının yanlışlığıyla alakalıdır.

Farsça isim ve sıfat tamlamalarında ilk kelimenin (muzâf veya mevsûf) son harfine göre “kesre”nin ayrıca yazılması veya yazılmaması belli kurallara bağlıdır. Bu kuralların çevriyazıya yansıtılmasında karşılaştığımız önemli tutarsızlıklardan biri, okunmayan (gayr-i melfûz) “he” ve uzun “î” ile biten kelimelerin sonundaki “kesre”yi göstermek üzere konan hemze (ه) işaretinin harf gibi çevrilmesidir. چشمه آب حیات: çesme-i âb-ı hayât, دوره اول: devre-i evvel, ماهی دریا: mâhî-i deryâ, ساقی مجلس: sâkî-i meclis vb. çeviriler doğrudur. Bu çevirilerde çesme-i ... , devre-i ... , mâhî-i-..., sâkî-i-... biçimindeki çeviriler “hemze”nin çevriyazıdaki karşılığı kullanıldığı için yanlıştır. Çünkü buradaki hemze harf değil, sadece bir işarettir (Ünver, 2008, 22).

Farsça tamlamalar izafet kesresi ile oluşturulur: hâl-i hâzır, tûl-i emel, âb-ı hayât. Sonu “y” veya “güzel he” ile biten kelimelerde bu harflerin üzerine izafet kesresini göstermek için “hemze” konur. Bu hemze transkripsiyonda gösterilmez: چشمه آب : çeşme-i âb (doğru), çeşme'-i âb (yanlış) (Koçoğlu, 2008, 495).

Ziya Avşar'ın “Tenkitli Metin Neşrinde İmla Sorunu Üzerine Yeni Düşünce ve Öneriler” başlıklı makalesinde dile getirdiği gibi bu işaretin aslında “ی/ye” harfinin hâ-yı resmîye üzerine konulması sebebiyle bunun hemze sanıldığını savunan araştırmacılar da bulunmaktadır. Bu araştırmacılara göre bu tür tamlamalarda “çeşme-i âb” yerine “çeşme-yi âb” yazılmalıdır.¹

Arapça unsurların imlâsı bahsinde değindiğimiz gibi Farsçada da hemzeden kaynaklanan bir imlâ meselesi vardır. Asıl kurala göre sonu ünlü okunan “hâ-yı resmîye” ve “ye” ile biten bir kelimenin, diğer kelimeye bağlanırken terkibe işaret etmek üzere sonuna “ye” yazılması gerekir. Ancak müstensihlerin kolaylık amacıyla, imlâyâya müdahale ederek “ye”yi, “hâ” ve “ye”nin üstüne koymaları, yeni şeklin hemze olarak algılanmasına yol açmış, böylelikle ortaya, Farsça isim ve sıfat tamlamalarında, terkiplerin imlâsında olmayan yapay bir hemze meselesi çıkmıştır. Örnek verecek olursak; “Bâğçe-i cennet, çeşme-i âb-ı hayât, tûde-i sefid, nağme-i bülbül, Nizâmî-i Gencevî, Fuzûlî-i Bağdâdî...” imlâsıyla yazılan terkiplerin imlâsı “Bâğçe-yi cennet, çeşme-yi âb-ı hayât, tûde-yi sefid, nağme-yi bülbül, Nizâmî-yi Gencevî, Fuzûlî-yi Bağdâdî...” şeklinde olmalıdır. Bu durumda sonu ünlüyle biten Farsça kelimelerin, isim ve sıfat tamlamaları oluşturmaları hâlinde, itibar edilecek kuralı şöyle ifade etmek mümkündür; sonu ünlüyle biten bir kelime, Farsça isim ve sıfat tamlamasına girdiğinde, kalın sıradan bir ünlüyle bitiyorsa, izafet çizgisinden sonra “yı”, ince sıradan bir ünlüyle bitiyorsa “yi” ile yazılmalıdır (Avşar, 2008, 90-91).

Benzer şekilde Mustafa Kaçalın de yayımladığı *Hüdâî Divanı'nın* başında “Zarûrî Birkaç Söz” başlıklı bölümde metni kurarken dikkat ettiği hususları açıklamakta ve “İsim ve sıfat tamlamalarında, belirtilen (muzâf 'tamlanan') kelimenin sonunda yâ-yi izâfet 'tamlama y'si'nden (hâ-yi gayr-i malfûz / hâ-yi resmîyeden) sonra yâ-yi ebter 'kesik (kuyruksuz) y' Türkçede iki ünlü arasına yardımcı y ünsüzü (yâ-yi miyâncî) girmesi kuralıyla da örtüşmesi dolayısıyla gösterilmiştir” (Kaçalın, 2006, 13) diyerek bu neşirde söz konusu tamlamaları “-yı, -yi” şeklinde yazma nedenini izah etmektedir.

Klasik Kaynaklarda Hâ-yı Resmîye ile İlgili İzahlar

Meselenin Osmanlı döneminde kaleme alınmış Türkçe lügat, gramer ve şerh kitaplarında hangi yönleriyle ele alındığının merakı sâikiyle yaptığımız araştırmalar neticesinde konunun birçok eserde ele alındığını gördük.² Aşağıda, söz konusu kaynaklardaki görüşleri temsil eden bazı eserlerden yapacağımız alıntılarla, konunun farklı şekillerde ele alınışını örneklendireceğiz. Öncesinde, klasik kaynakların günümüzdeki neşirlerinde genellikle dikkat edilmeyen bir hususa değinip çalışmamızda düzelttiğimiz bir yanlış yazıma da dikkat çekmek isteriz: Örneğin müelliflerin, hâ-yı resmîyeli kelimelerin tamlamada “-yı, -yi” şeklinde okunması gerektiğini izah ettikleri metinlerde, müelliflerce örnek olarak sunulan tamlamalar, ilgili eserin günümüzdeki neşrinde ısrarla “-ı, -i” şeklinde hatta hemze için de bir işaret kullanılarak “çeşme'-i ...” örneğinde olduğu gibi ısrarla hep aynı şekilde yazıldığı görülmektedir. Bu sebeple biz, alıntı metinlerin neşirlerinde metnin bağlamına aykırı olarak yanlış yazılan tamlamaları, bağlama uygun olarak doğru şekilleriyle yazdık ancak bunlara işaret etmedik.

Klasik kaynakların çoğuna göre hâ-yı resmîye ile biten kelimelerin tamlamalı yazımlarında, hâ'nın üzerine bir hemze konur ancak tamlama, “şehzâde-yi cevânbaht” ve “pervâne-yi şem” örneklerindeki gibi yâ'lı okunur. Aşağıda *Halîmî'nin*

¹ Ümit Tokatlı, konuyla ilgili bir çalışmada bu hususu şöyle ifade etmektedir: “چشمه حیوان Bu örneği tamlama yaptığımızda: çeşme-i hayvân olur ancak iki ünlü arasına “y” girer ve bir önceki tamlamadan farklı olmayarak çeşme-yi hayvân haline gelir. چشمه ی حیوان Arada fark yok ama bugün Farsçada bu şekliyle kullanılıyor. Gazetelere kitaplara nereye bakarsanız bu şekle döndüler. Ne yapmışlar böylece? Farsçada onun üzerinde “yâ” var bildiğiniz gibi: yâ-yı ma'rûf, nekîre var, var da var. Ayırmak için “ی” bunu bir ara “مه ع” küçültmüşler. İş matbaaya falan gelince ayrı bir işaret icat etmektense hazır işaret var: چشمه Şimdi kalkıp da buna hemze demek yanlıştır. Eğer hemze ise gerçekten tamam katılırim herkese, ben de aynısını yapayım, hemzeyi koyarım: çeşme-i hayvân dersiniz. Ama ona da itirazlar var: Arapçadaki meşe' ile karışır. Pekiyi ne yapacağız, hiçbir şeye uymuyor. “çeşme-i hayvân” değil “çeşme-yi hayvân” olmalıdır. Çünkü dikkat edin bugün hiç kimse “e” yanında “yi” okuyamaz. İşte bu harfleri yalnız bilmek değil özelliklerini de bilmek gerekir (Tokatlı, 2008, 610).

² Bu çalışmada 100'e yakın klasik kaynak taranmış, bunların da dörtte biri oranında eserde konuyla ilgili izaha rastlanmıştır. Çalışmamızda taranan tüm kaynakların sunulmasının meseleye fayda sağlamayacağını düşündüğümüzden, ele aldığımız konuyla ilgili izah içeren kaynaklara işaret ederek bu izahları çalışmamızda tasnif edip özetlemeyi tercih ettik.

Lügât'inde ve Muhammed Necîb'in *Lügât-i Tedkîkât-i Fürsiyye*'sinde bu konudaki benzer görüşleri gösteren izahlara yer verilmiştir³:

İkinci, hâ-i 'âlâmetdür. Telaffuzda dahli yokdur. Hemân mâkâblinüñ fethâsın muhafaza etmek-içün ilhâk olunmuşdur, bende ve girye ve meze bigi. Hâlet-i tavşîfde ve hâlet-i izâfetde yine hâ şüretinde yazılır, yâ oknur. Üzerine bir hemze yazılır, şâhzâde-yi cevânbaht ve nev-bâve-yi bâğ-i mekremet bigi (Uzun, 2005, 419).

Ma'lûm ola ki kelimât âhîrine lâhîk olan hâ-yı resmî mücerred mâ-ğablinüñ harekesini hıfz için gelir... Hâlet-i tavşîfde ve hâlet-i izâfetde yine hâ şüretinde yazılup yâ okırlar, üzerine bir hemze yazarlar: شهزاده جوانبخت [şehzâde-yi cüvân-baht] ve شایسته تاج و تخت [şâyeste-yi tâc u taht] gibi (Kayapınar, 2023, 453).

Pîrî Paşa-zâde Cemâlî Mehmed b. Abdülbâk'ın *Tuhfe-i Şâhidî Şerhi*'nde görülebileceği üzere bazılarının göre de hâ-yı resmînin üzerindeki işaret hemze olup tamlamalı kullanımda “-i” şeklinde okunur.

... lâkin li-sebebin fethâ hareke virilmiş ola ol fethâ hıfz için âhîrine bir hâ-yı resmî getürürler ol hâ'ya viķâyedirler. Pes hâ-yı resmî hareke kabûl etmemegin bir hemze-i müctelibe getürüp anı meksûr okurlar “hâne-i sa'âdet” gibi. (Gümüş, 2006, 38).

Ahmed Hayâtî-yi Elbistânî gibi bazı müellifler ise bu tamlamanın hem “-yı” hem de “-i” şeklinde okunabileceğini tarif etmektedirler.

hâ-yı resmîye hâlet-i tavşîfde ve hâlet-i izâfetde hâ şüretinde yazılır yâ-yı tahtıyye-yi meksûre gibi okınur. Gâhî üzerine bir hemze şüretinde 'ayn-ı bedrâ vaz' olunup hemze-yi meksûre gibi okınur meşelâ bende-i dâne ve bende-i pād-şâh gibi (Şâhin, 2016, 238-239).

Fars dili ve gramerine dâir çalışmaları olan Aşçı Dede Halil İbrahim Efendi gibi bazıları ise hâ-yı resmînin tamlamalı olduğu durumlarda, “yâ” ile “hemze” arasında bir sesi göstermek üzere hemze-i müleyyene denilen bir şekle döndüğünü belirtir.

İsbât-ı “hâ” muhâlif-i resm-i imlâdır ve izâfet hâlinde hemze-i müleyyeneye, ya'nî “yâ” ile hemze-i sâhihe beyninde kırâ'at olunan hemze-i mutavassıtaya tebdîl olunur (Turan, 2007, 120).

Konuyla ilgili farklı bir görüş de Sûdî'ye ve onun görüşünü takip edenlere aittir. Sûdî, *Şerh-i Gülistân*'da eskilerin hâ-yı resmîden sonra “yâ” harfi kullandıklarını, daha sonra gelenlerin ise hâ-yı resmîye üzerine “ayn-ı betrâ” denilen “kuyruğu kesik ayn” harfi koyduklarını belirtir. Sûdî de Aşçı Dede Halil İbrahim Efendi gibi bu işaretin tamlamayı “yâ” ile “hemze” arasındaki bir sesle okutmak için kullanıldığını söyler.⁴

Nihâyeti mütekkaddimîn yâ-yı hâ-yı resmîden sonra kitâbet idüp izhâr iderlerdi. Lîkin müte'ahhîrîn hâ-yı resmî üzerine bir 'ayn-ı betrâ şekli vaz' iderler ki hem yâya ve hem hemzeye delâlet ider. Ve ol şekle hemze didükleri mecâzladur. Zîrâ hemzenüñ harf-i illetden gayrı şekli yokdur.

Ve 'ayn-ı betrâ şekli -ki 'Arabîde ve Fârisîde hemzeden bedel kitâbet olunur, bunun gibi yerlerde izâfete delâlet ider. Lîkin hâliş hemze telaffuz olunmaz, belki yâyla beyne beyne telaffuz olunur (Yılmaz, 2008, 44 ve 550).⁵

³ Bu konuda bilgi veren kaynak sayısı oldukça çoktur. Biz burada birkaçına daha işaret ediyoruz: Şemseddin Sivâsî'nin *Umdetü'l-Edîb*'inde, 18. yüzyıl şârihlerinden İsmet Efendi, Attar'ın *Pendnâme*'sini şerh ettiği eserinde ve Muhammed Dede'nin *Mesnevî* şerhinde hemzenin, tamlamada “yâ” sesi vermek üzere hâ-yı resmînin üzerine konduğu belirtilir: “... harf-i sâhîh-i meftûhdan sonra zikr olan kâ'ide üzere yâ-yı melfûze kitâbet olunmayub belki ana âlâmet olmak için hemze yazarlar. Gerü “yâ” telaffuz olunur, kâ'ide-i hatları budur (Yıldırım, 2017, 53); ... amma meftûh olsa muzâfın âhîrine yâ-yı melfûza getirülüb bedeline hemze kitâbet olunur pervâne-yi şem' gibi (Temiz, 2020, 73); Kürbe, kâf-ı Fârisî'nin zammiyle kedi ki lisân-ı 'Arabî'de birçok ismi vardır hüre, sütür-ı best gibi. Âhîrinde olan hemze-i hüccetile yâ gibi telâffuz olunur” (Öktay, 2008, 272).

⁴ Örneğin Yusuf Kağızmânî, *Tuhfetü'l-Vüzerâ* isimli eserinde konuyu izah etmek için “*Dîde* gözdür, âhîrinde ha'-i resmî üzerinde 'ayn-ı teberrâ şeklinde ya'nî kuyruğu kesik 'ayn şeklinde hemze nişânesi izâfet içündür” şeklinde tarif ettiği bu ayn-ı teberrâ ve hâ-yı resmînin tamlamalı durumları için “Sûdî Efendî dimiş ki ...” diyerek Sûdî'nin görüşünü aktarmaktadır (Ertürk, 2012, 18-19).

⁵ Sûdî bu görüşünü birçok şerhinde yineler. Farklı bir örnek olması için Hâfız'ın bir beytinde geçen “نافه چین” tamlamasında hâ-yı resmîye üzerine konan bu işaretin hemze ve yâ arasında bir sesle okunması için konduğunu belirtir: “Nâfeden misk göbeği murâddur ve âhîrinde hemze-i melfûza ki bedeline bir 'ayn-ı teberrâ şekli yazarlar yâ-yı vahdet tevessül içündür... Nâfedeki hâ-yı resmî ise hâkîkatde harf degüldür ki ona yâ muttaşıl ola. Pes hâ-yı resmî ile yâ-yı vahdet beyninde bir hemze-i müctelibe-i maksûre ile tevessül eylediler. ... Her ne yerde ki hâ-yı resmî vardır pes telaffuzda hemze de yâ da ri'âyet olunur. Ammâ kitâbetde mezkûr şekil resm olunur” (Ay, 2022, 257).

İncelemelerimiz sırasında, yukarıda Ahmed Hayâtî-yi Elbistânî'nin izahında da geçen, Sûdî'nin “‘ayn-ı betrâ şekli -ki ‘Arabîde ve Fârsîde hemzeden bedel kitâbet olunur, bunun gibi yerlerde izâfete delâlet ider” şeklinde tarif ettiği “ayn-ı betrâ” işaretinin Osmanlıda pek bilinmediğine⁶ dair ilginç bir hikâyeye de rastladık. *Nüzhetü'l-Uşşâk* isimli bir şerh kaleme alan Küçük Hâfız Mustafa'nın eserinde yer alan ve müellifin kendisinin yaşadığı bir hikâyeye, Sûdî'nin ayn-ı betrâ terimiyle tarif ettiği işaret hakkındadır. Küçük Hâfız Mustafa, her biri ilim ehli olan bir topluluğun *Gülîstân*'ı birlikte okuyup müzakere ederlerken “Melik ile kenîz” kıssasında geçen “çeşme-i rüşen” terkîb-i izâfisinde Sûdî'nin “ve ‘ayn-ı betrâ şekli ki ‘Arabîde ve Fârsîde hemzeden bedel kitâbet olunur” demesine şaşırarak bunun ne anlama geldiğini sorgularlar. Kimsenin bu konuda bilgisi olmadığından, nüshada yanlış yazılmış olma ihtimaline binaen başka nüshalara bakarlar ve hepsinde de aynı şekilde yazılı olduğunu görürler. Bu hususu, yüzden fazla kişiye sordukları halde, her biri ilim ehli olan kimseler bu hususu çözmekten aciz kalırlar. Küçük Hâfız Mustafa, bu kişilerin kendisine de gelerek meseleyi sorduklarında, Cenâb-ı Hakk'ın yardımıyla bu meseleyi bildiğini ve dostlarına “betrâ kelimesi, hamrâ vezninde olup sonu kesik olan demektir. Câhillerin müdahalesini engellemek için hâ-yı resmîye üzerine konan ve daire şeklindeki kuyruğu kesik olan küçük bir ayn işareti olup Sibeveyh'in bir kitabında geçmektedir” şeklinde cevap verdiğini belirtir.⁷ Sûdî'nin bu görüşü başka metinlerde de kaynak olarak gösterilmektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Farsçada hâ-yı resmîyle biten kelimelerin tamlamada nasıl okunup yazılacağı meselesinin güncel ve klasik kaynaklara nasıl yansıdığını araştırdığımız bu çalışmanın sonuçlarını, çeşme (چشمه) ve hâne (خانه) gibi kelimelerin sonundaki hâ-yı resmîyenin (◌) üzerindeki işaretin ne olduğu ve bu kelimeleri tamlamada okurken aradaki sesin nasıl okunup yazılması gerektiği hakkındaki görüşlerle ilgili sonuçlar olmak üzere iki grupta özetleyebiliriz.

Çalışmamızda incelediğimiz bütün kaynaklar, çeşme (چشمه) ve hâne (خانه) gibi kelimelerin sonundaki hâ-yı resmîyenin (◌) görevinin, kelime sonundaki “e” sesini/harekesini göstermek olduğunda hemfikirdir. Kaynaklardaki ilk farklılık, bu şekildeki kelimelerin tamlamalı okunması durumunda, buna işaret etmek üzere hâ-yı resmîyenin (◌) üzerine konan işaretin

⁶ Kaynaklarda karşımıza çok sık çıkmayan bu işaret ve adlandırmayla ilgili tespitlerimiz şunlardır:

Mustafa Refî'a, *Berg-i Dervîşân* isimli eserinde Farsça kelimelerin sonunda “bir” anlamı veren “yâ” harfinin “hâ-yı resmîye ile yazılmayışı sebebiyle üzerine bir “ayn-ı betrâ” konulduğunu söyler: “Peşşe’î: Pâ-yı ‘Acemî ve şîn-i mu’cemenüñ fethleriyle ve hâ[-i] resmîyle ‘sivrisiñek’. ‘Arabîde ba’üz dirler. Âhîrinde hemze nişânesi ki ‘ayn-ı betrâ şeklinde yazılır. Yâ-yı vahdetden ‘ivazdur; zîrâ hâ-yı resmîye yâ imlâ olunmağa imkân yokdur. İllâ yâ-yı maşdariyyenüñ lühûkî lâzım geldikde hâ-yı resmî kâf-ı ‘Acemîye mübeddel olur. Bendegî vü efkendegî gibi. Gâflet olmaya” (Akçay, 2013, 381-382).

İsmail Hakkı Bursevî de *Şerh-i Pend-i Attâr*'da sonu “e” sesi ile biten kelimelerin üzerine tamlama durumunda “yâ” sesini vermesi için bir hemze getirildiğini ancak bunun ayn-ı betrâ ile yazıldığını ifade eder: “Bir ismüñ âhîri harf-i medden elif veyâ vâv olsa hâl-i izâfete âhîrine yâ'-i meksûre getirürler. Pervâ-yı o, ebrû-yı tu gibi. Meftûhü'l-âhîr oldığı maħalde hemze getürdükleri gibi. Pervâne'-i şem' gibi. Egerçi bu hemze daħi yâdan kaşr olunmuşdur ki aşlı pervâne-yi şem'dür velakin bu maħûle mevâzî'da yâ'-i müfredde yazılmaq kâ'idelerine muħâlîf olmağla ‘ayn-ı betrâyı aña bedel vaz' etmişlerdür” (Onat, 1998, 9).

⁷ Hikâyet: Aħbâb-ı fezâ'il-nişâbumuzdan ba'zî العلوم في العلوْم [İlimde uzmanlaşmış olanlar] ki sükkân-ı ħazîne-i ħaşşa olan ğilmânân-ı Enderün-i meymenât-maħrûndan idi kitâb-ı *Gülîstân*'ı ŧabakâtıyla ‘alâ vechi't-taħkîk kavâ'id-i ‘Arabîyyeye taŧbîk iderek müzâkere eyler iken âhîr-i bâb-ı evvele karîb ya'nî ta'dâd-ı ma'kûs ile ikinci olan melik ile kenîzüñ kışşasında vâķi' çeşme-i rüşen terkîb-i izâfisini beyân eşnasında Sûdî merħûmuñ “ve ‘ayn-ı betrâ şekli ki ‘Arabîde ve Fârsîde hemzeden bedel kitâbet olunur” didüğüne dücâr olduķda ‘acabâ ‘ayn-ı betrâ ne dimek ola ki diyü vâfir cüst ü cûdan ŧoñra nüshaya saķâmet ihtimâlin virüp kendü telâmîzinde olan nüshaya mürâca'at eyledükde cümlesi müttefiķatü'l-kelime bulunmağın ğarîķ-i baħr-i ħayret olup mevcûd ħazîne olan ħulefâ-yı kirâma ve sâ'ir ‘urefâ-yı zevî'l-iħtirâma ‘arz eyler ve mezbûrînden her birisi ba'de te'emmul-i ‘amîķ ve tefekkür-i daķîķ bu ‘ayn-ı betrâyı muvaşşal bir ŧarîķ-i menâşa vaķf olamıyor. Mânend-i müstesķ-i ‘aŧşân ve i'tirâf-ı ‘aczde bi'l-cümle yeķsân olduķlarında hâ-yı meded yüz ķadar kimesnenüñ mâ-beyninde bir müşķil-küşâ bulunmadı ki bu terkîb-i tavşîfiyi ħall eyleye diyü vâfir taħassür ü te'essüf çeküp nâ-câr ba'de'l-‘aşra dek şabr eyler. Çünkü ‘âdet-i kadîme-i Enderün-ı Hümâyün üzere ba'de'l-‘aşr meydân-ı sarây-ı şâħîye izn-i ‘amm olmağ-ıla لكل عمل رجال [Her işin ehli adamlar vardır] muķtezâsınca herkes bir şey ile meşğul olup kimi bâzîçe-i ŧüb u ŧomaķ ve kimi ta'lîm-i cerîd ü muŧrâķ ile gönül eģler ve ba'zular daħi sâ'ir ħânede bulunmağın be-her-vaķt mülâķât-ı müte'assir belki müte'azzir olan yârân-ıla cem' olup ŧoħbet-i ħaşş eyler. Pes müstesķel-i mezbûr daħi mücerred ziyâret kaşdıyla faķîr-i nâmuķu'l-ħurûfa ğelüp niçe muħâverât u münâzarâtдан terkîb-i tavşîfi-i ma'ħuddan istifsâr u istiškâl eyleyicek der-‘akâb bâ-‘avn-i Ĥudâ fakaŧ cevâba mübâderet ü müsâra'at olunup “betrâ ‘alâ-vezn-i ħamrâ mü'enneş-i ebterdür munķaŧı'a ma'nâsına "أَنَّ شَانِيكَ هُوَ الْأَيْتَرُ" [Allâhu teâlâ söyle buyurdu: “Doğrusu sana buğzeden, soyu kesik olanın ta kendisidir (Kevser: 3)"] المنقطع العقب و كذا غشاوره. Pes ma'nâ-yı terkîb ‘ayn-ı munķaŧı'atü'l-‘akâb dimek olur ve bunun emşâli ba'zî terâķîb-i ‘Arabîyyede daħi vâķi'dür ki def-i zellât-i cühhâl için vaz' olunur. Meşelâ بكل لافزı gibi ki mâ-ķabl-i hemze meftûh olmağla hemze ŧuret-i elifde taħrîr olunup iħtirâzen ‘ani'l-ķirâ'et bi'l-ebdâl fevķine şekl-i mâ naħnü fihi vaz' olunur ve aña ‘ayn-ı ŧağîre-i maķtû'atü'd-dâ'ire dinüldüğü kitâb-ı Sibeveyh içre muşarraħdur. Nitekim efvâh-ı nâsda cezm diyü ma'rûf olan ħalkaya ‘alâ-ķavlin terħîm ile düveyre dinüldüğü gibi” diyü ħall-i ‘uķde-i iškâl ķılınduķda bilâ-tevaķķuf tarzîyeden ŧoñra صونا عن الضياع [Kaybolmaktan korumak için] taķrîr-i mezbûr taħrîr-i meşŧûra tebdîl olunmasın içre itmeğın beyne'l-‘işâ'in ba'zî e'azz-ı aħıbbâ ile muħâkemât ve müzâkere vü mübâhât iderek nişf sâ'at-i nücümü miķdârı vaķt-i zayıyķda ħayta-i taħrîre çekildi (Akdağ, 2024, 154-155).

ne olduğu hakkındadır. Güncel ve klasik kaynakların büyük çoğunluğu bunun bir hemze olduğu konusunda hemfikirdir. Ancak yazımızda işaret ettiğimiz gibi bazı güncel çalışmalarda bunun, tamlamayı “-y1, -yi” şeklinde okutmak üzere gösterilen “ى” harfinin küçültülmüş hali olduğu da söylenmiştir. Ancak biz bu görüşün klasik kaynaklarda bir delilini göremedik. Sûdî’nin “çeşme-i rûşen” tamlaması örneğinde izah ettiği, kendisinden başka birkaç klasik kaynaktaki daha bu işaretin hemze değil de kuyruğu kesilmiş küçük bir ayn olduğu şeklinde gördüğümüz “ayn-ı betrâ” görüşünü ise güncel kaynaklarda göremedik. Bu durumda, çeşme (چشمه) ve hâne (خانه) gibi kelimelerin tamlama durumunda, sonlarındaki hâ-y1 resmiye üzerinde görülen işaretin, kaynakların çoğunda “hemze” olarak kabul edildiğini, bu işaretin küçük bir “ى/ye” yahut kuyruğu kesik bir “ع/ayn” olduğu şeklindeki izahlarınsa daha az taraftar bulduğunu belirtmek gerekir.

Konuyla ilgili bir tespitimiz ise günümüzde genel olarak yukarıda işaret ettiğimiz gibi bu tür kelimelerin tamlamada “çeşme-i hayvân, hâne-i peder” şeklinde okunup yazılması kabulünün, klasik kaynaklarda pek de kabul görmemesidir. Günümüzde de bazı araştırmacıların bu tür kelimelerin tamlama durumunda “çeşme-yi hayvân, hâne-yi peder” gibi “-y1, -yi” olarak okunup yazılması gerektiği şeklindeki görüşleri, klasik kaynakların da kahir ekseriyetinde tekrarlanmaktadır. Bazı kaynaklarda bu durumlarda “y” ile “hemze” arasında bir sesle okunması gerektiği görüşüne de rastlanmakla beraber kaynakların çoğunluğu, çeşme (چشمه) ve hâne (خانه) gibi kelimelerin sonlarındaki hâ-y1 resmiye üzerindeki işaretin, şekli ne olursa olsun, bunun tamlamayı “-y1, -yi” şeklinde okutmak için bir işaret olduğunda hemfikirdir.

Biz de araştırmamızın sonuçlarını özetlediğimiz bu kısımda, konuyla ilgili bir öneri sunmak isteriz. Kütüphanelerimizde duran binlerce yazma eserimize başkalarının bulunup eklenmesi mümkünse de eski harflerle yazım faaliyeti bittiği için kütüphanelerimize yenilerinin eklenmeyeceği gerçeği karşısında, metin yazımında çeşme (چشمه) ve hâne (خانه) gibi kelimelerin sonlarındaki hâ-y1 resmiye üzerine hangi işaretin konacağını tartışmanın manasızlığı ortadadır. Ancak eski eserlerimizin Latin harfleriyle neşri devam etmektedir. Bu durumda biz de metin neşirlerinde birlik sağlanması amacıyla, kaynakların büyük çoğunluğunun işaret ettiği, Türkçe seslendirmeye de uygun olan “-y1, -yi” tercihinin, bundan sonraki yeni ve yeniden neşirlerde “çeşme-yi hayvân, hâne-yi peder” şeklindeki yazımın kullanılmasını öneriyoruz.

Kaynakça

- Akçay, Gülçiçek (2013). *Mustafa Refî'a-Berg-i Dervîşân (Karşılaştırmalı İnceleme-Metin)*, Doktora Tezi, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akdağ, Ahmet (2024). *Küçük Hâfız Mustafâ Efendî Kîtâbu Nüzheti'l- Uşşâk ve Ravzatu Ehli'l-Vüddi Ve'l-Vifâk (İnceleme-Metin)*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Avşar, Ziya (2008). “Tenkitli Metin Neşrinde İmla Sorunu Üzerine Yeni Düşünce ve Öneriler.” *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Volume 3/6 Fall, s. 90-91.
- Ay, Sibel (2022). “Sûdî'nin Hâfız Dîvânı'ndaki İlk Gazelin İkinci Beytine Yazdığı Şerh.” *Sosyal Bilimler Dergisi / The Journal of Social Sciences*, S. (57), s. 257.
- Ertürk, Aysun (2012). *Tuhfetü'l-Vüzerâ Yusufü'l-Vâ'izü'l-Kağızmânî*. Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gümüş, Zehra (2006). *Pîrî Paşa-zâde Cemâlî Mehmed b. Abdülbâkî TUHFE-İ MÎR [Tuhfe-i Şâhidî Şerhi] (İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*. Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi.
- Kaçalin, Mustafa (2016). *Dîvân-ı Hüdayî (Salâ Muslısı)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kayapınar, Zeynep (2023). *Farsça Emsâl Sözlüklerindeki Çok Anlamlı Kelimeler ve Muhammed Necîb'in Lügat-i Tedkîkât-i Fursiyye-yi Necîb'i (Metin-İnceleme)*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Koçoğlu, Turgut (2008). “Metin Neşrinde İmlâ Üzerine Görüşler ve Uygulamalara Dâir.” *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Volume 3/6 Fall, s. 495-496.
- Onat, Tuba (1998). *Şerh-i Pend-i Attar (İnceleme-Metin)*. Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Öktay, Nesrin (2008). *Muhammed Esad Dede ve Mesnevî Şerhi*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özkan, Nevzat. (haz.), (2000). *Ahmet Cevdet Paşa-Fuat Paşa Kavâ'id-i Osmaniyye*. Ankara: TDK Yay.
- Şahin, Özlem (2016). *Ahmed Hayâtî-yi Elbistânî'nin Şerh-i Tuhfe-yi Vehbî adlı eseri “Şerhü Tuhfeti'l-Manzûmeti'd-Dürriyye fî Lügati'l-Fârisiyye ve'd-Deriyye” (İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük)*. Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Temiz, Elif (2020). *Bir Tasavvuf Klasiği Olarak Attar'ın Pendname Adlı Eseri ve Tuhfetü'l-İsmet Şerhi*. Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Timurtaş, Faruk Kadri (2011). *Osmanlı Türkçesi Grameri- Eski Yazı ve İmla- Arapça, Farsça, Eski Anadolu Türkçesi*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Tokatlı, Ümit (2008). “Arap Harfli Türk Metinlerinde Hemzeye Dair Notlar”, *Turkish Studies*, C. 3, S. 6, 601-611.
- Turan, Esra İpek (2007). *Aşçı Dede Halil İbrahim Efendî'nin Fars Dili ve Gramerine Dair Çalışmaları*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Uzun, Âdem (2005). *Lügat-i Halîmî*. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ünver, İsmail (2008). “Çevriyazıda Yazım Birliği Üzerine Öneriler”, *Türkoloji Dergisi*, 11(1), 22.
- Yıldırım, Yusuf (2017). *Umdetü'l-Edîb fî Ta'lîm Ve't-Te'dîb ve Es-Safâiyih fî Tercümeti'l-Levâyi- Şemsettin Sivasî Külliyyatı*, Sivas: Sivas Belediyesi Yayınları.
- Yılmaz, Ozan (2008). *16. Yüzyıl Şârihlerinden Sûdî-i Bosnevî ve Şerh-i Gülistân'ı (İnceleme- Tenkitli Metin)*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.